

DOI: 10.32347/2076-815X.2024.85.286-294

УДК 75.052:24-523.6(512.33):[726:28-523.42(511.22)]

доктор архітектури, професор **Крупа М.**,
michał.krupa@pk.edu.pl, ORCID: 0000-0002-2199-0598,
Краківська політехніка ім. Т.Косцюшки, Польща,
доцент **Шевченко Л.І.**,
shevchenko.lidia.ivanivna@gmail.com, ORCID: 0009-0006-9929-6332,
Київський національний університет будівництва і архітектури

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ БУДІВНИЦТВА МЕЧЕТЕЙ В ІРАНІ

Досліджуються історичні передумови розвитку іранської ісламської архітектурної школи. Іслам був перенесений на територію розвиненого Перського царства, з тисячолітніми культурними і архітектурними традиціями, з потужною релігією зороастризму. Ці традиції виявилися настільки стійкими до змін, що не зникли, а в трансформованому вигляді проникли в ісламську архітектуру на території Ірану і вплинули на створення своєрідного типу «ай ванної» мечеті з модифікованим купольним «чартаком» в планувальній структурі.

Аргументовано неспівпадіння історичних і архітектурних періодів, виділено три періоди будівництва мечетей: ранній, середній і високий.

Ключові слова: мечеті; Іран; історичні передумови; будівництво.

Постановка проблеми.

Попри те, що багато історичних мечетей Ірану (Персії) є пам'ятками всесвітньої і національної спадщини, і досі існує проблема визначення регіональних ознак мечетей перського типу, співставлення історичних періодів і архітектурних періодів будівництва мечетей в Ірані. Крім цього, маловідомими є мечеті в невеликих містах, частина мечетей потребує реставраційних заходів. Додаткового дослідження вимагає питання «вростання» елементів до ісламської архітектури Персії в архітектуру мечетей. Проблемою є і те, що нові мечеті часто зводяться без урахування місцевих архітектурних і мистецьких традицій.

Мета статті полягає у висвітленні історичних передумов будівництва мечетей в Ірані.

Актуальність теми дослідження пов'язана з тим, що добре відомі лише унікальні мечеті переважно в великих містах, тоді як по інших мечетях у вільному доступі практично немає інформації. Крім цього, існує проблема

реставрації мечетей в регіонах і будівництва нових мечетей з урахуванням місцевих традицій.

Методи дослідження: з урахуванням теми дослідження було використано загальнонаукові методи історичного аналізу і порівняльного аналізу. Це дозволило простежити історичні періоди і порівняти їх з періодами будівництва мечетей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для проведення дослідження крім власне натурних обстежень авторів і опрацювання іконографічної бази долучались статті, присвячені власне дослідженню іранської ісламської спадщини [1-9]. Зокрема, це такі аспекти: канонічні витоки мечетей, концентрація мечетей на мапі Ірану на різних періодах, вплив місцевих традицій на формування «айванного» типу мечеті, опис найвідоміших мечетей, періодизація мечетей, конструктивні схеми і декорування.

Основна частина.

Традиції ісламу були привнесені на території Перського царства з релігією зороастризму, і попри всі спроби прихильників ісламу викоринити ці традиції вони «проросли» в архітектурі ісламу у трансформованому вигляді, втративши своє первісне ритуальне значення, однак зберігши ознаки форми. Зокрема, саме до ісламські палацові і храмові традиції безпосередньо вплинули на об'ємно-просторову композицію мечеті так званого «айванного» типу. Зокрема, на акцентний елемент в об'ємно-планувальній структурі мечеті «ай ванного» типу перетворився павільйон колишнього храму вогню – «чартак». Попри те, що в структурі мечеті цей елемент у вигляді купола на чотирьох підтримуючих арках втратив своє ритуальне значення, в іранській літературі він називається «храм», «жертвник».

До речі, такий самий елемент в структурі мечеті зустрічається в мечетях Узбекистану, оскільки до завоювання Ташкенту арабами в IX столітті Персія безпосередньо впливала на Середню Азію, місто було зороастрійським і мало назву Чач.

Остаточо зороастризм сформувався в період Авести в сасанідський період. Зороастризм визнавав за Благого Творця Ахура Мазду, за його єдиного пророка Заратуштру, також декларувалося існування двох духів, духовного світу. Ахура Мазда дав Закон праведності і гармонії Ашу (Арту), обов'язковий для виконання. Отже, в зороастризмі існувала постать божества у подібі сонця й вогню як фізичного втілення його нематеріальної сутності. Була й віра в кінець світу, фінальну битву добрих і злих сил, Страшний суд, на якому оживуть праведники і грішники. Після Старшого суду праведники попадають в певну подібність раю для перебування поряд з божеством, а грішники потрапляють до пекла. Між ними знаходиться певний кордон – Міст Чинвад.

Зороастризм Персії формувався протягом шести періодів, де виділяють архаїчний період (до 558 р. до н.е.), ахеменідський період (558-330 р. до н.е.), період еллінізму і Парфянського царства (330 р. до н.е. – 226 р. н.е.), сасанідський період (226 р. н.е. – 652 р. н.е.), ісламський період (652 р. н.е. – середина XX століття), сучасний період (середина XX століття – до наших часів). Власне, архаїчний період – це переважно усні оповідання вчення, в ахеменідський період завдяки правителям династії Ахеменідів, які утворили міцну Перську імперію, ці тексти були оформлені письмово і систематизовані.

Наступний період еллінізму і Парфянського царства позначився послабленням впливів зороастризму внаслідок падіння імперії Ахеменідів, походів Олександра Македонського, утворення нового Парфянського царства і швидкого поширення буддизму під час правління династії Кушанів. Втім, за часів наступної династії Сасанідів зороастризм відродився, однак в часи поширення ісламу починаючи з 652 р. н.е. починаються жорсткі переслідування тих, хто сповідує зороастризм, і він занепадає.

Попри те, що зороастризм відіграв важливу роль в історії Ірану, він не став релігією світового рівня, як іслам, християнство чи буддизм. Водночас, незважаючи на всі утиски в часи поширення ісламу, дохристиянські культурні, мистецькі і архітектурні традиції виявилися настільки стійкими, що перетворились на елементи регіонального різновиду перських мечетей.

Серед об'єктів спадщини ісламського періоду з трансформованими ознаками до ісламського зороастрійського храму вогню «чартака» періоду Сасанідів (226 р. н. е. – 652 р. н. е.) в Ірані і Середній Азії слід назвати мавзолей Саманідів у Бухарі (кін. IX-X ст.), мавзолеї Арслан-Джезіба в Сенгбесті, мавзолей Абдулли-ібн-Бурейди в екіль-Базарі, мавзолей Султана Санджара в Мерві (XI – XII ст.). В усіх вказаних будівлях мавзолеїв є ознаки давнього «чартака» у вигляді однокупольної центричної, квадратної в плані споруди з арками в центрі кожної стіни.

В XII – XIII ст. Іран переживає етап раннього феодалізму, в XIV – XVI ст. – етап розквіту феодалізму, коли активне будівництво мечетей і медресе відбувається з урахуванням місцевих традицій. Окремо слід сказати про період кінця XIV століття, коли на території сучасного Ірану, частини Середньої Азії і Афганістану виникла могутня держава Тимура, столицею якої стало місто Самарканд. В цей період кількість нових мечетей в Ірані порівняно менша, ніж згодом в часи правління династії Сефевидів, однак йде ускладнення прийомів декорування, композиційного вирішення і розпланування мечетей. Саме в цей період мечеті в ряді випадків стають першими багатофункціональними комплексами і при них будуються мінарети.

Важливим періодом становлення перської ісламської архітектурної школи став період XV століття, коли утворилися дві держави – одна на землях Персидського і Арабського Ірану, східної Вірменії і Азербайджану друга – на землях Східного Ірану, а саме в Хорасані. Згодом ці дві держави були об'єднані в єдину державу Сефевідів. Спочатку основною столицею держави Сефевідів було місто Тебриз, згодом Ісфаган.

1570-ті роки позначилися повстанням в Тебризі і інших містах, а в 1578 р. почалася війна між Іраном і Османською імперією, в результаті в 1585 – 1588 роках турецькі війська оволоділи Північним і Південним Азербайджаном, захопили і розграбували Тебриз.

Посилення держави відбулось в XVI столітті за правління Аббаса I (1587 – 1629 рр.) з династії Сефевідів. Це був складний період в історії Ірану, оскільки існувала турецька окупація західного і східного Ірану, Східної Вірменії, Азербайджану у Ширазу, а також держава потерпала від усобиць місцевих феодалів і народних повстань.

Важка ситуація в державі змусила шаха Аббаса I укласти мирний договір з Туреччиною ціною втрати значних територій Західного Ірану з містами Хамаданом і Зенджаном і частиною територій Вірменії, Грузії й Азербайджану. Втім, це мало і позитивний момент, оскільки дозволило відвоювати в 1597 – 1598 роках в узбецької держави Мавераннахра увесь Хорасан. До середини XVI століття шийтська Сефевідська держава зі столицею в Тебризі включала як території Ірану, так і території Кавказу, Південну Туркменію і Казахстан. В своєму правлінні шах Аббас I спирався передусім на перський етнос. З 1598 року столицею стає Ісфаган, починається розрив між процвітаючим розвиненим центром держави і бідними околицями. З початку XVII століття триває економічний і торговельний розвиток Центрального і Південного Ірану і Іранського Азербайджану, тоді як Хорасан занепадає. Період правління шаха Аббаса I вважається апофеозом розквіту держави Сефевідів. Він сприяє будівництву нових розкішних мечетей у великих містах (Фото 1).

Ніхто з його послідовників не зміг досягти такого розквіту держави і масштабів ісламського будівництва. Натомість наступні століття позначились територіальними втратами – за часів правління онука Аббаса Сефі I (1628 – 1641) втрачені Кандагар, Багдад, Месопотамія, було введено обмеження на паломництво до Мекки для шийтів. За часів Аббаса II (1641 – 1666) було відвойовано Кандагар і укріплено торговельні зв'язки з європейцями.

Не забезпечили зміцнення держави і Сефі II Солейман (1666 – 1694) та Солтан Хусейн (1694 – 1722). Вкупі це спричинило ослаблення царства і захоплення в 1722 році Ісфагану афганцями, які посадили на трон свого вождя

Махмуд-хана. Крім цього, із заходу Ірану вторглися турецькі війська, а з півночі – росіяни.

Фото 1. Джума-мечеть шейха Лотфалли в Ісфагані (1603-1619).

Режим доступу:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/43/Sheikh_Lotfallah_Esfahan.JPG

Зрештою, правління династії Сефевідів завершилося вбивством внаслідок придворного зговору шаха Тахмаспа II.

Фактичними правителями стає наступна династія Зендів, а згодом династія Каджарів.

Серед п'яти сформованих ісламських архітектурних шкіл перська дала світу багато унікальних об'єктів світового значення, таких як:

1) мечеті: мечеть Джума ("п'ятнична") в Ісфагані, велика мечеть халіфів, соборна мечеть в Ісфагані, соборна мечеть Бібі-Ханім в Самарканді, мечеть імама Рези в Мешхеді, мечеть Фатіми в Кумі, мечеті в Вераміні і Нетензі, мечеть м. Султаніа, мечеть Гаухаршад, Мадраса Мустансірійа, Мадраса Муржанійа, мечеть шиїтських імамів Муси аль-Кадіма і Мухаммада аль-Джавада, мечеть Аш-Шухада; мечеть-медресе Тілля-Карі в Самарканді;

2) медресе: медресе Надір Діван-бегі, медресе Улугбека в Самарканді, медресе Шир-Дор в Самарканді;

3) мавзолеї: мавзолей династії Саманідів, мавзолей імама Рези в Мешхеді мавзолей сітт Зумруд-Хатун, мавзолеї в Кумі і Тусі, мавзолей Кусама ибн-Аббаса в Самарканді, мавзолей Абді-Бірун.

Отже, формування ісламської архітектурної школи Ірану відбувалось на тлі постійного потужного впливу доісламських традицій – з одного боку і активних воєнних дій – з другого. Таким чином, виділяються три зовнішні чинники впливу на ісламську архітектурну школу Ірану: доісламські витоки, як в палацовому будівництві, так і у вченні зороастризму, багаторазова зміна територіальних кордонів, а внаслідок цього етнічні міграції і мультикультуралізм.

Під впливом місцевих до ісламських традицій і запозичених традицій арабської колонної мечеті утворився тип перської «ай ванної» мечеті з модифікованим «чартаком» в структурі мечеті. Також були спадкоємно запозичені з до ісламської архітектури технології будівництва, конструктивні схеми, прийоми декорування, які згодом розвинулися.

Кожна з архітектурних ісламських шкіл сформувала свій перелік визначальних ознак. Для сирійсько-єгипетської школи це став колонний тип мечеті, для османської школи – багатокупольний тип мечеті з одним центральним куполом, просторим внутрішнім двором з басейном для омовіння і великою кількістю менших куполів і напівкуполів. В магрибській школі хоча базовим залишається тип арабської колонної мечеті, а згодом до нього додається османський тип купольної мечеті, проте зберігається характерний вигляд мінарету оборонного вигляду навіть якщо мечеть має ознаки арабського чи османського типу.

Натомість в перській школі доісламські традиції виявилися настільки стійкими, що збереглися навіть в ранніх мечетях арабського колонного типу. На відміну від інших шкіл, плани мечетей перської школи різноманітні, так само як і конструктивні схеми та прийоми декорування..

Висновки.

Історична періодизація мечетей Ірану не відповідає архітектурній періодизації, яка базується на змінах в образі мечетей.

Зокрема, на ранньому періоді встановлення ісламу в Ірані в VII – VIII ст. н.е. відчувається вплив доісламських традицій будівництва і декорування. Мечетей досить мало, в них домінують конструкції над декоруванням, інтер'єри монохромні.

На середньому періоді IX – XV ст. н.е. обмеження будівництва нових мечетей зумовлене правлінням чужоземців. На цьому періоді впроваджують нові конструктивні схеми і декор ускладнюється.

Період XVI – поч. XVIII ст. позначений розквітом релігії ісламу, що виражається в активізації будівництва нових мечетей з більш складним і розвиненим плануванням і сформованою ієрархією мечетей (соборні мечеті “джаме”, міські мечеті, сільські мечеті тощо).

На всіх трьох періодах основними центрами будівництва мечетей були Ісфаган і Шираз, через які проходив Великий шовковий шлях.

Список джерел

1. Захеди Ш. Специфические особенности строительства мечетей в Иране в различные периоды (VII-XX вв.). *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Київ: КНУБА, 2013. №32. С.168-171.
2. Захеди Ш. Влияние исторических периодов развития Ирана на строительство мечетей. *Архітектурний вісник КНУБА*. Київ: КНУБА, 2014. Вип.1. С.130-139.
3. Захеди Ш. Стилиевые особенности архитектуры мечетей Ирана. *Містобудування та територіальне планування*. Київ: КНУБА, 2014. № 51. С.167-173.
4. Захеди Ш. Методика исследования архитектуры мечетей Ирана. *Містобудування та територіальне планування*. Київ: КНУБА, 2014. № 52. С.135-140.
5. Захеди Ш. Канонические истоки мечетей как специфических сооружений. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Київ.: КНУБА, 2014. №35. С.21-25.
6. Захеди Ш. Особенности концентрации мечетей в пределах Ирана, отдельных регионов и городов. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Київ: КНУБА, 2014. №36. С.255-263.
7. Захеди Ш. Композиционно-планировочная схема мечетей Ирана в основные периоды. *Архітектурний вісник КНУБА*. Київ: КНУБА, 2014. Вип.3. С.131-143.
8. Захеди Ш. Особенности строительства конструкций мечетей Ирана в XV-XV столетиях. *Архітектурний вісник КНУБА*. Київ: КНУБА, 2015. Вип.5. С.161-166.
9. Zachedi S. Evolution of the architecture of mosques in Iran (seventh to eighteenth centuries). *PUA*, № 2 (2018), pp.101-108. {In English}

D.Sc., Professor **Michał Krupa**,
Cracow University of Technology, Faculty of Architecture, Poland,
Associate Professor **Shevchenko Lidiia**,
Kyiv National University of Construction and Architecture

HISTORICAL BACKGROUND OF THE CONSTRUCTION OF MOSQUES IN IRAN

The article examines the historical prerequisites for the development of the Iranian Islamic school of architecture. Islam was transferred to the territory of the developed Persian kingdom, with thousands of years of cultural and architectural traditions, with the powerful religion of Zoroastrianism. These traditions turned out to be so resistant to changes that they did not disappear, but in a transformed form penetrated into Islamic architecture in the territory of Iran and influenced the creation of a peculiar type of "aywan type" mosque with a modified dome "chartac" in the planning structure.

The non-coincidence of historical and architectural periods is argued, three periods of mosque construction are highlighted: early, middle and high.

Historical periodization of mosques in Iran does not correspond to architectural periodization, which is based on changes in the image of mosques.

In particular, in the early period of the establishment of Islam in Iran in the 7th - 8th centuries. not. the influence of pre-Islamic traditions of construction and decoration is felt. There are quite a few mosques, they are dominated by constructions over decoration, interiors are monochrome.

In the middle period of the 9th - 15th centuries. not. the restriction of the construction of new mosques is caused by the rule of foreigners. During this period, new structural schemes are introduced and the decor becomes more complicated.

Period XVI - beginning XVIII century marked by the flourishing of the religion of Islam, which is expressed in the activation of the construction of new mosques with a more complex and developed layout and a formed hierarchy of mosques (cathedral mosques "jame", city mosques, village mosques, etc.).

In all three periods, the main centers of mosque construction were Isfagan and Shiraz, through which the Great Silk Road passed.

Keywords: mosques; Iran; historical prerequisites; construction.

REFERENCES

1. Zahedi Sh. Specific features of the construction of mosques in Iran at different periods (VII-XX centuries). *Modern problems of architecture and urban development*. Kyiv: KNUBA, 2013. №32. Pp.168-171. {In Russian}

2. Zahedi Sh. The Influence of Historical Periods of Iran's Development on the Construction of Mosques. *Architectural Bulletin of KNUBA*. Kyiv: KNUBA, 2014. № 1. Pp.130-139. {In Russian}
3. Zahedi Sh. Style features of the architecture of the mosques of Iran. *Urban planning and territorial planning*. Kyiv: KNUBA, 2014. № 51. Pp.167-173. {In Russian}
4. Zahedi Sh. Methodology of Investigation of the Architecture of Iranian Mosques. *Urban Planning and Territorial Planning*. Kyiv: KNUBA, 2014. № 52. – Pp. 135-140. {In Russian}
5. Zahedi Sh. Canonical sources of mosques as specific structures. *Modern problems of architecture and urban development*. Kyiv: KNUBA, 2014. №35. Pp.21-25. {In Russian}
6. Zahedi Sh., Features of concentration of mosques within Iran, separate regions and cities. *Modern problems of architecture and urban development*. Kyiv: KNUBA, 2014. №36. Pp. 255-263. {In Russian}
7. Zahedi Sh. Composition-planning scheme of mosques of Iran in the main periods. *Architectural Bulletin of KNUBA*. Kyiv: KNUBA, 2014. № 3. Pp.131-143. {In Russian}
8. Zahedi Sh. Features of the construction of mosque structures in Iran in the fifteenth and fifteenth centuries. *Architectural Bulletin of KNUBA*. Kyiv: KNUBA, 2015. № 5. Pp.161-166. {In Russian}
9. Zachedi S. Evolution of the architecture of mosques in Iran (seventh to eighteenth centuries). *PUA*, № 2 (2018), pp.101-108. {In English}